Займеннік – самастойная часціна мовы, якая ўказвае на прадметы, прыметы прадметаў або колькасць, не называючы іх. Займеннікі ўяўляюць сабой невялікую па колькасці, але самую ўжывальную ў мове групу слоў. Найчасцей займеннікі выкарыстоўваюцца замест назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў: «Чакае маці, чакае сына, а **ён** не едзе з дарогі дальняй» (С.Грахоўскі); «Стаялі цёплыя сонечныя дні. **Такія** дні рэдка бываюць у канцы верасня» (Кузьма Чорны); «І хто гэта выдумаў **столькі** анкет?» (П.Панчанка). Займеннікі змяняюцца па склонах: «я, мяне, мне» і г.д., некаторыя маюць формы роду: «ён, яна, яно» і ліку: «гэты, гэтыя».

Займеннікі суадносяцца са словамі пэўнай часціны мовы і ў адпаведнасці з гэтым маюць граматычныя катэгорыі. Паводле суадноснасці з іншымі часцінамі мовы займеннікі падзяляюцца на тры групы ў залежнасці ад таго, на асобу (прадмет), прымету ці колькасць яны ўказваюць: займеннікі, суадносныя з назоўнікамі (абагульнена-прадметныя): «я», «мы», «ты», «вы», «ён (яна, яно, яны)», «сябе», «хто», «ніхто», «нішто», «нехта», «хтосьці», «хто-небудзь», «абы-хто», «нешта», «штосьці», «што-небудзь», «абы-што»; займеннікі, суадносныя з прыметнікамі (абагульнена-якасныя): «мой», «твой», «свой», «наш», «ваш», «гэты», «той», «такі», «гэтакі», «увесь», «усякі», «кожны», «сам», «самы», «іншы», «які», «каторы», «чый», «ніякі», «нічый», «якісьці», «чыйсьці», «які-небудзь», «абы-які», «абы-чый»; займеннікі, суадносныя з лічэбнікамі (абагульнена-колькасныя): «гэтулькі», «столькі», «колькі», «некалькі».

У сказе займеннік можа выконваць сінтаксічную функцыю дзейніка: «І вось **яны**, чацвёртакласнікі, насыпаліся ў хату, як тая бульба з развязанага мяшка» (Я.Брыль); іменнай часткі выказніка: «Здарэнні бываюць **усякія**» (Змітрок Бядуля); дапаўнення: «Цудоўнаю красою здзіўляе Мінск **мяне**» (Язэп Пушча); азначэння: «Не скруціць **ніякай** чорнай скрусе маладосць крылатую **маю**» (Г.Бураўкін); акалічнасці: «Ён быццам нічога не заўважыў навокал **сябе**» (Кузьма Чорны).

У залежнасці ад семантыкі займеннікі падзяляюцца на дзевяць разрадаў: асабовыя: «я», «мы», «ты», «вы», «ён», «яна», «яно», «яны»; зваротны: «сябе»; прыналежныя: «мой», «твой», «наш», «ваш», «свой»; указальныя: «гэты», «той», «такі», «гэтакі», «столькі», «гэтулькі»; азначальныя: «кожны», «сам», «самы», «увесь», «усякі», «іншы»; пытальныя: «хто?», «што?», «які?», «чый?», «каторы?», «колькі?»; адносныя: «хто», «што», «які», «чый», «каторы», «колькі»; адмоўныя: «ніхто», «нішто», «ніякі», «нічый»; няпэўныя: «нехта», «нешта», «хтосьці», «штосьці», «некаторы», «нейкі», «нечы (нейчы)», «якісьці», «чыйсьці», «хто-небудзь», «што-небудзь», «які-небудзь», «чый-небудзь», «абы-хто», «абы-што», «абы-які», «абы-чый».

Асабовыя займеннікі падзяляюцца на ўласна-асабовыя: «я», «мы», «ты», «вы»; асабова-ўказальныя: «ён», «яна», «яно», «яны».

Асабовыя займеннікі ўказваюць на:

асобу моўцы (1-я асоба: «я» ‘адзіночны лік’, «мы» ‘множны лік’): «**Я** чытаў гонкім соснам просты, шчыры свой верш» (П.Броўка). Займеннік «мы»

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

можа паказваць: а) на групу асоб, сярод якіх знаходзіцца і моўца: «На роднай зямельцы усе **мы** не госці, усе **мы** чыесьці, усе **мы** кагосьці» (Л.Геніюш); б) на адну асобу – так званае “аўтарскае” «мы», напрыклад, у тэкстах навуковага стылю: «як мы мяркуем»;

асобу сумоўцы (2-я асоба: «ты» ‘адзіночны лік’, «вы» ‘множны лік’). Займеннік «ты» можа паказваць: а) на канкрэтную асобу: «“**Ты** ж гэта мне што даеш?” – у абурэнні запытаў дзед Талаш» (Якуб Колас); б) на чалавека наогул і такім чынам набываць абагульнена-асабовае значэнне: «**Ты**, чалавек, сам наводзь на зямлі справядлівасць» (Г.Бураўкін). Займеннік «вы» можа ўжывацца: а) пры звароце да некалькіх асоб: «Перабраўшыся на левы, лугавы бераг Сажа, **вы** трапляеце на вельмі здабытлівыя рыбацкія мясціны» (К.Кірэенка); б) як форма ветлівага звароту да адной асобы: «Арэшкін сказаў: “А **вы** ўсё прыгажэеце, Марына Астапаўна!”» (І.Шамякін);

асобу або прадмет, пра якія гавораць (3-я асоба: «ён (яна, яно)» ‘адзіночны лік’, «яны» ‘множны лік’). Займеннік «ён», як і прыметнік, мае тры формы роду: мужчынскі («ён»), жаночы («яна»), ніякі («яно»). Займеннік 3-й асобы «ён (яна, яно, яны)» патрабуе папярэдняга кантэксту, у якім называецца асоба ці прадмет: «Ёсць людзі з мудрай галавою, з нязгаслым сэрца аганьком, з магутнай сілай і красою – мы **іх** героямі завём» (П.Броўка); «Спускаемся з сопкі. Туман застаўся на **яе** вяршыні» (С.Грахоўскі).

Зваротны займеннік «сябе» ўказвае на асобу (прадмет), які з’яўляецца аб’ектам уласнага дзеяння: «Патрабавальны да **сябе**, І.Мележ і ў другіх цаніў перш за ўсё талент, працавітасць, сумленнасць, прынцыповасць» (П.Панчанка); «Што ні кажы, а жыццё, ужо само па **сабе**, ёсць радасць, вялікае шчасце, бясцэнны дар» (Якуб Колас). Для зваротнага займенніка «сябе» характэрна: адсутнасць граматычных катэгорый роду і ліку; адсутнасць словаформы назоўнага склону адзіночнага ліку і ўсіх словаформаў множнага ліку.

Прыналежныя займеннікі ўказваюць на прыналежнасць 1-й асобе («мой», «наш»), 2-й асобе («твой», «ваш»), усім тром асобам («свой»): «Прывітанне табе, незнаёмаму, неспакойнаму падарожніку, якому здарыцца падумаць, адпачыць і на **маёй** невялічкай рацэ!» (Я.Брыль); «Дзе столькі разгону для **твае** жвавасці, для **твайго** спрыту, для **тваіх** забавак, як не на касьбе!» (Якуб Колас); «І хоць не ўсё паўторыцца на свеце, я веру ў гэты лес, я веру ў сад, дзе чысціню вясны нясуць суквецці праз кожны **свой** барвовы лістапад» (А.Пысін). Для прыналежных займеннікаў характэрна: наяўнасць, як і ў прыметніках, формаў роду, ліку і склону; дапасаванне, як і прыметнікаў, да назоўнікаў.

Для выражэння прыналежнасці 3-й асобе выкарыстоўваюцца формы роднага склону асабовых займеннікаў 3-й асобы «яго (ягоны)», «яе (ейны)», «іх (іхні)»: «Лабановіч глянуў ёй у вочы, у гэтыя акруглыя, цёмныя і такія слаўныя, выразныя вочы, на **яе** чорныя тонкія бровы…» (Якуб Колас); «**Ягоны** твар загарэў на сонцы» (Цішка Гартны).

Указальныя займеннікі служаць для ўказання на прадметы («гэты», «той»), прыметы прадметаў («такі», «гэтакі») ці іх колькасць («столькі»,

РЭПАЗІТОРЫЙ БДПУ

«гэтулькі»). Займеннік «гэты (гэта)» паказвае на пэўны блізкі прадмет або наогул вядомы прадмет: «На **гэтай** палянцы, за паўвярсты ад дарогі, раскінулася чыясь пасада» (Якуб Колас); «І ўсё, што ён бачыў, было дзіўна сагрэта Ганнінай блізкасцю, яе стомленым дыханнем, нечым цёплым, незразумелым, што паявілася ў **гэты** вечар» (І.Мележ). Займеннік «той» паказвае на аддалены прадмет або той, які ўжо быў названы: «**Той** домік нізкі нехта любіў, з тым домікам звязаны нечы лёс» (А.Вярцінскі); «Жыццё пісьменніка ў словах, дакладней, у **тым** толькі яму аднаму ўласцівым падборы слоў, з дапамогай якіх ён размаўляе з чытачом, выяўляе і сцвярджае сябе як асобу» (Б.Сачанка). Займеннікі «такі», «гэтакі» паказваюць на якасць прадмета, якая мае выдзяляльнае або ўдакладняльнае значэнне: «У **такія** часы я хвалююся» (Я.Скрыган); «Ноч была **гэткая** ж цёмная, як і ўчора» (Якуб Колас).

Граматычныя асаблівасці ўказальных займеннікаў: дапасаванне да назоўніка, з якім звязаны, у родзе, ліку, склоне займеннікаў «гэты», «той», «такі», «гэтакі»; адсутнасць катэгорый ліку і роду ў займенніках «столькі», «гэтулькі».

Азначальныя займеннікі паказваюць на абагульненую якасць або ўласцівасць прадметаў. Займеннік «сам (сама, само, самі)» паказвае на асобу ці прадмет – утваральнікаў дзеяння: «Заспяваць мы **самі** будзем нашы нівы» (Янка Купала); «**Сам** адзін расце дуб на далёкім полі» (Янка Купала). Займеннік «увесь (уся, усё, усе)» мае значэнне паўнаты ахопу прадметаў пэўным дзеяннем: «Заліў **усю** вуліцу вячэрні змрок» (М.Машара). Займеннікі «ўсякі (усякая, усякае, усякія)» і «кожны (кожная, кожнае, кожныя)» ужываюцца для вылучэння асобных прадметаў з раду падобных, прычым займеннік «усякі» мае адценне абагульнення, а займеннік «кожны» – раздзяляльнасці: «**Усякая** птушка сваё гняздо бароніць» (Прыказка); «У **кожнай** літаратуры ёсць свае незагойныя, балючыя раны» (Б.Сачанка). Займеннік «самы» паказвае пэўную мяжу ў часе ці прасторы: «Ужо на **самым** світанні прыляцелі падзяўбці насення шэрыя курапаткі» (Р.Ігнаценка); «У жніўеньскую поўнач, як і тады, гэтая зорка свеціць над **самай** тваёй галавой» (І.Навуменка). Займеннік «іншы (інакшы)» паказвае на адрозненне прымет: «Над нівай вясёлыя птушкі **іншыя** песні запелі» (Янка Купала).

Граматычная асаблівасць азначальных займеннікаў: яны змяняюцца па родах, ліках, склонах.

Пытальныя займеннікі выражаюць пытанне пра: а) асобу або прадмет («хто?», «што?»): «А **хто** там ідзе, а **хто** там ідзе ў агромністай такой грамадзе? » (Янка Купала); «“Ты ж гэта мне **што** даеш?” – у абурэнні запытаў дзед Талаш…» (Якуб Колас); б) якасць або прыналежнасць прадмета («які?», «чый?»): «**Якое** ж яно, маё Палессе, сёння?» (Б.Сачанка); «У **чыёй** жа хаце песні не змаўкаюць?» (Янка Купала); в) месца прадмета сярод іншых прадметаў («каторы?»): «А ты ў **каторы** клас хадзіў?» (А.Чарнышэўскі); г) колькасць прадметаў («колькі?»): «**Колькі** разоў пасля таго прыходзіў я на гэты бераг?» (К.Кірэенка).

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

Адносныя займеннікі выражаюць сэнсавыя і граматычныя адносіны паміж часткамі ў складаназалежным сказе: «Рыбаком завуць кожнага, **хто** калі-небудзь узяў у рукі вуду» (К.Кірэенка); «На старой бярозе, **што** ад вуліцы, шчабеча шпак» (Я.Брыль); «Першай вялікай рыбаю, **якую** мне ўдалося злавіць на сваю няхітрую дзіцячую вуду, быў язь» (К.Кірэенка); «Ведае кошка, **чыё** сала з’ела» (Кандрат Крапіва); «Вось і хата, **каторую** часта ён сніў» (П.Броўка); «Па рагах можна даведацца, **колькі** аленю год» (Віталь Вольскі).

Граматычныя асаблівасці пытальных і адносных займеннікаў: адсутнасць формаў роду і ліку ў займенніках «хто», «што», «колькі»; наяўнасць формаў роду і ліку ў займенніках «які», «чый», «каторы».

Адмоўныя займеннікі абазначаюць адмаўленне і паказваюць: а) поўную адсутнасць прадмета як суб’екта дзеяння («ніхто», «нішто»): «**Ніхто** так дзецям не спагадае, як матка родная» (Прыказка); «**Нічога** асаблівага не было ў гэты вечар, але памяць пра яго грэла і трывожыла іх потым многія гады» (І.Мележ); б) поўнае адмаўленне якасцей прадметаў ці іх прыналежнасці іншым прадметам («ніякі», «нічый»): «Нявідны не цешыў сябе **ніякімі** ілюзіямі» (Якуб Колас); «**Нічые** галасы не парушалі начной цішыні» (П.Галавач).

Граматычныя асаблівасці адмоўных займеннікаў: адсутнасць формаў роду і ліку ў займенніках «ніхто», «нішто», наяўнасць формаў роду і ліку ў займенніках «ніякі», «нічый».

Няпэўныя займеннікі абазначаюць: а) няпэўных асоб і прадметы («нехта», «нешта»): «А ўсё ж – чую – **нехта** з маіх субяседнікаў нецярпліва просіць слова» (К.Кірэенка); «Было чуваць, як пад страхою зацята верашчаць, пра **нешта** спрачаюцца вераб’і» (І.Мележ); б) няпэўныя якасці, уласцівасці, прыналежнасць («нейкі», «нечы», «некаторы»): «Праз **нейкі** час дымок пахучы паплыў угору, як туман» (Якуб Колас); «Чуліся шолахі, **нечыя** ціхія крокі» (Э.Самуйлёнак); в) няпэўнае выдзяленне асоб, прадметаў і прымет сярод іншых («хтосьці», «штосьці», «якісьці», «чыйсьці»): «Ціха адчыніліся дзверы, і **хтосьці** ўвайшоў» (Кузьма Чорны); «**Штосьці** свойскае і **штось** людское ў гэтых дрэў, камення і жывёл» (А.Пысін); «Знайшоўся **якісьці** добры чалавек, нарабіў бабінай хатцы падпорак і абклаў яе прызбаю» (А.Якімовіч); «Маленькія камарыкі-таўкунчыкі кучкамі гулялі на сонцы, як бы **чыясьці** нявідная рука трэсла ў паветры маленькую сетачку» (Якуб Колас); г) выдзяленне асоб, прадметаў і прымет з раду іншых і наданне ім больш акрэсленага значэння («хто-небудзь», «што-небудзь», «які-небудзь», «чый-небудзь»): «У Маскву **каму-небудзь** сапраўды прыйдзецца паехаць» (Кандрат Крапіва); «Такому чалавеку можна верыць, можна было б і даручыць **што-небудзь** важнае, неабходнае» (А.Кулакоўскі); «Машына – гэта ж вам не **які-небудзь** аблезлы конь» (А.Пальчэўскі); «Тое, што Міканор збіраўся бурыць не **чыё-небудзь**, а сваё гумно, не давала супакаення» (І.Мележ); д) няпэўных асоб ці няпэўныя прадметы і прыметы, не выдзяляючы іх з раду іншых («абы-хто», «абы-што», «абы-які», «абы-чый»): «Быць блазнам, весяліць **абы-каго**, якая невясёлая задача!» (А.Лойка);

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

«Хлопчык збянтэжыўся і гаварыў **абы-што**» (Змітрок Бядуля); «Раней дык я мог і ў **абы-якіх** ботах зімаваць» (Кузьма Чорны); «Мельнічыха любіла паўтарaць і па-свойму тлумачыць **абы-чые** словы» (Х.Шынклер).

Граматычныя асаблівасці няпэўных займеннікаў (парадыгмы роду, ліку і склону) такія ж, як і ў пытальных, ад якіх яны ўтвораны.

Т.Я.Старасценка

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ